

УДК 340.12:164.2

О. М. Юркевич, доктор філософських наук, професор

ЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Досліджено логічні підстави проблеми юридичної невизначеності. Проаналізовано фрагменти чинного законодавства України з погляду логічних норм. Виявлено типові логічні труднощі у практиці виразу.

Ключові слова: юридична невизначеність, нульові поняття, протиріччя у визначенні, підміна понять, логіко-правова експертиза.

Постановка проблеми. Бурхливі трансформаційні процеси, що відбулись у суспільному житті в Україні з моменту набуття нею незалежності, спричинили й динамічний розвиток законодавства: щодня воно піддається численним змінам і доповненням. Така практика стала нормальним явищем для багатьох постсоціалістичних держав: приймається велика кількість нормативно-правових актів, ратифікуються міжнародні договори, що не встигають закріплюватися у суспільному житті. Виникає проблема узгодження нормативного матеріалу, а також практичної реалізації законодавчих положень. Зокрема, це узгодження нормативного матеріалу здійснюється одночасно щонайменше у двох вимірах: внутрішньому – з урахуванням вітчизняної правової традиції і у зв'язку з реаліями сьогодення в Україні та зовнішньому – з урахуванням сучасних тенденцій та перспектив розвитку європейського права.

У цьому русі законотворення і правозастосування виникають проблеми, зокрема такі, що можна назвати юридичною невизначеністю, серед причин якої, у свою чергу, можна виділити логічну недосконалість. Узагалі розуміється, що логічно досконалою в цілому і повсякчасно людська практика не є і не може бути. Тому в юридичній практиці користування логічними нормами (принципами, законами, правилами) постає постійним завданням, що має за мету правильність оформлення нових життєвих реалій, які потребують юридичної кваліфікації, оцінювання чинних юридичних норм тощо. Логічні проблеми можуть виникати й у міжнародному праві, виявлятися в площині порівняльно-правових досліджень.

Предмет дослідження логічних підстав стосовно юридичної невизначеності є міждисциплінарним, що пов'язує знання логічної форми та юридичного змісту. Галузь виміру цього предмета по суті охоплює безліч конкретних негативних з логічної та юридичної точок зору випадків: некоректних формулювань в юридично значущих текстах, процесуальних порушень, не-

точностей при обґрунтуванні прийнятих рішень, неадекватностей при правозастосуванні та ін.

Аналіз дослідженості теми. Звертаючись до юридичних текстів, зазначимо, що у більшості випадків можна спостерігати типові логічні проблеми, характерні для будь-яких текстів, адже це тексти, створені людиною. Але особливими є соціальні наслідки логічно сумнівних фрагментів виразів в юридичних текстах, що характеризує певний рівень логічної культури мови права, постає як наслідки юридичної діяльності при правовому забезпеченні життя людей у соціумі. Тому створення науково-методичної бази для проведення логіко-правової експертизи є особливим завданням, що безумовно спирається на загальнозначуще наукове знання стосовно паралогізмів, софізмів, відомих ще за часів Арістотеля, але потребує арсеналу сучасної логіки і особливо – розроблення її в прикладному аспекті. З юридичної точки зору у теорії права дослідженням питань законодавчої техніки, прогалин у законодавстві, алогізмів і неточностей у законодавчих категоріях тощо займалися, зокрема, Д. А. Керимов, Ю. О. Тихомиров, О. І. Ющик, Н. М. Пархоменко, О. Б. Лазарєв та ін. Отже, маємо аналітичний потяг теоретиків – логіків та юристів – до розв'язання спільних соціально-правових проблем, пов'язаних з юридичною невизначеністю внаслідок логічної недосконалості.

Формулювання цілей. Тому на початковому етапі дослідження цієї проблеми можна поставити за мету виділити деякі види логічно сумнівних випадків, що трапляються в юридичній практиці в перспективі подальшого створення класифікації або типології, а потім – методики, які б узагальнювали і впорядковували логіко-правове знання в цьому аспекті та слугували проведенню логіко-правової експертизи, починаючи із законотворчої практики. До речі, у зв'язку з цим постає необхідність залучення до законотворчого процесу як допоміжних експертів поряд з філологами також логіків.

Методологічними засобами для аналізу даного предмета стосовно логічної форми є перш за все логічні теорії, логіко-семіотичний аналіз, а також логіко-філософські аспекти юридичної герменевтики, юрислінгвістики тощо; стосовно юридичного змісту потрібні знання з правознавства за всіма галузями права і конкретики законодавчих положень.

Логіко-експертне оцінювання повинне мати свої критерії, оцінну шкалу, базу досвідних даних, що могла б використовуватися з відповідною виваженою аналітикою як типові випадки щодо окремих виразів чи фактів, специфічне програмне забезпечення з допоміжними аналітичними функціями тощо. Бажані також діючі освітні програми з підготовки вузьких фахівців у цій міждисциплінарній галузі.

Загальновідомим є те, що законодавчі тексти закріплюють правові реалії. Але це не завжди так, бо існують такі законодавчі положення, що не мають або не можуть мати реального підґрунтя у правовій та соціальній дійсності.

Останнє призводить до суттєвих проблем при здійсненні правозастосовної діяльності, зокрема у процесі інтерпретації та аплікації (застосуванні) таких положень. При цьому ми не маємо на увазі перспективні положення, свідомо закладені у Конституції.

З логічної точки зору йдеться про наявність в українському законодавстві *нульових понять*. Арістотель у роботі «Про тлумачення» писав про те, що можливо уявити будь-який об'єкт і відповідно дати йому ім'я та сформулювати поняття, однак, якщо воно не матиме свого дійсного представника, то вважатиметься *хибним* [1, с. 93]. І. Кант стверджував, що «чисті розсудливі поняття», хоча прямо (конкретно) не відображують предмети досвіду, але є результатом узагальнення і тому досягають безліч предметів досвіду й таких, що знаходяться за межами спостереження (стверджуються шляхом припущення). З цієї точки зору, будь-яке абстрактне теоретичне поняття є нульовим, але не хибним [2, с. 201–203]. За словами Й. Н. Бродського, ми розмірковуємо не лише про те, що існує реально або існувало в минулому, але і про те, чого не існує в дійсності, про можливе і неможливе, а також про таке, що неможливо сказати, чи існує воно насправді [3, с. 64]. Тобто нульові (пусті) за обсягом поняття свідчать не про «пусту голову», а є характеристикою наявності думки, що створила певний предмет у мисленні безвідносно до дійсної реальності.

Істинність як проблема логічного значення має різні тлумачення. Якщо інтелектуальний вимір вважати самостійним згідно з твердженням щодо онтології думки, то будь-які, навіть логічно нульові поняття («гарячий сніг») є істинними, оскільки сферою їх існування є так званий нульовий вимір [3, с. 70]. Виходячи з цього, істинність суджень вже не залежатиме від наявності в них нульових понять (Б. Рассел), тобто навіть неекзистенційне судження у певному сенсі може бути істинним (якщо не виходить за межі реальності, що створюється думками).

При класифікації нульових понять відокремлюються поняття, що виникли завдяки творчому фантазіюванню, притаманному художній літературі («Пегас»), від некоректних навіть для художнього мислення понять («дружина Гамлета») (Р. Картрайт). Нульові поняття також поділяють на логічно і фактично нульові (Є. К. Войшвілло); на хибні, гіпотетичні та необхідні (поняття-ідеали) відповідно до специфіки їх формування (К. П. Руденко); їх класифікують за змістом і обсягом (М. Д. Тофтул) [4, с. 29].

У межах семіотичного підходу (Ч. Морріс) також відокремлюється предметне значення (денотат) і значення, що представляє клас об'єктів у мисленні відповідно до певного знака (десигнат). З цього випливає, що в будь-якого знака є десигнат, але не кожен знак співвідноситься з чимось реально існуючим (має денотат) [5, с. 39–41]. Установлення особливого значення обсягів, надання їм статусу існування (хоча б в уяві або абстрактному мисленні) іноді

вносить плутанину щодо логічної кваліфікації істинності. Наприклад, для мислення математика кількісні характеристики (десигнат) будуть необхідними і достатніми для встановлення істинності математичних понять. Але для фахівців, що мають справу з дійсною реальністю, постає питання щодо відповідності знака, десигната та денотата, без перевірки існування якого (денотата) логічне значення істинності не буде релевантним. Це, так би мовити, нерелевантна істинність.

Логічно нульові поняття (такі, що містять внутрішню змістовну суперечність) зустрічаються у різних галузях національного законодавства. Найбільш відомим у цьому плані є положення ст. 115 Кримінального кодексу України, де вбивство визначається як «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині», а у ст. 119 передбачено «вбивство через *необережність*» [6, ст. 131]. При зіставленні (об'єднанні) цих понять отримуємо поняття «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині через *необережність*», в якому видова ознака суперечить родовій. Подібні вирази потребують окремих пояснень та іноді обтяжують завдання юридичної герменевтики, бо стають залишковими, якщо їх можна вирішити звичайними логічними засобами.

Фактично нульовим поняттям (що не відповідає жодному дійсно існуючому предмету) є, наприклад, поняття «*присяжні*» (ч. 4 ст. 124 Конституції України). У Законі України від 7 лютого 2002 р. «Про судоустрій» міститься низка статей, що докладно регламентують порядок організації суду присяжних, але процедурні питання поки що не врегульовано у законодавстві, тому поняття «суд присяжних» також є фактично нульовим.

До фактично нульових можна також віднести поняття, які виникають унаслідок неправильного використання законодавцем бланкетних і відсиловних диспозицій. Так, деякі закони, постанови чи інші нормативно-правові акти відсилають до положень актів, які або втратили чинність, або ще не набули її. Зокрема, постанови Пленуму Верховного Суду України, прийняті до вступу в силу нових Кримінального і Цивільного кодексів, вказують на положення відповідних кодексів 1960 та 1963 рр., які втратили чинність.

Гіпотетичні нульові поняття формуються на рівні правової доктрини, тому такий різновид у чинному законодавстві не повинен зустрічатися. Так, сьогодні суду присяжних в Україні фактично немає, але передбачається, що він повинен колись з'явитись. Але це не означає, що поняття «суд присяжних» має право на існування у чинному національному законодавстві. Тому, зважаючи на топологію цього поняття, не можна кваліфікувати його як гіпотетично нульове. Гіпотетичні нульові поняття мають також *темпоральну* характеристику, бо моделюють майбутнє. За цією ж темпоральною характеристикою можна виділити поняття-*анахронізми* – такі, що представляють минуле

і вважаються застарілими, оскільки «втратили» обсяг, не співвідносяться з жодним існуючим у сучасності предметом. Багато прикладів нульових понять-анахронізмів знаходимо у трудовому та житловому законодавстві, що пояснюється застарілістю переважної більшості законів, котрі регулюють відносини у цій сфері. Наприклад, Закон УРСР від 17 червня 1983 р., який діє і досі, містить низку таких нульових понять: «зрілий соціалізм», «будівництво комунізму», «колгосп», «комсомольська організація» тощо. До гіпотетичних можна віднести поняття «державний реєстр виборців», що міститься в одноіменному Законі від 22 лютого 2007 р. [7, ст. 282].

Особливу проблему при формулюванні юридичних законів становлять *логічні сполучники*. Зокрема, із сполучниками «і» та «чи» пов'язано багато проблем при тлумаченні в пошуках адекватного значення у відповідності предметного і логічного значень (істинності/хибності) та необхідність в офіційному тлумаченні конкретних статей. Це підтверджується практикою змін у формулюванні законів. Наприклад, п. 3.5 ст. 3 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 5 лютого 2003 р. має дві редакції. У першій редакції використовується сполучник «чи», що передбачає суму стягнення, яке береться із заробітної плати, визначити на вибір: «При нарахуванні доходів у вигляді заробітної плати об'єкт оподаткування визначається як нарахована сума такої заробітної плати, зменшена на суму збору до Пенсійного фонду України **чи** внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, які відповідно до закону справляються за рахунок доходу найманої особи». А в новій редакції від 1 липня 2004 р. № 1958-IV у формулюванні змінюється сполучник: «При нарахуванні доходів у вигляді заробітної плати об'єкт оподаткування визначається як нарахована сума такої заробітної плати, зменшена на суму збору до Пенсійного фонду України **та** внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, які відповідно до закону справляються за рахунок доходу найманої особи». Зміна сполучника кардинально впливає на сенс статті і відповідно радикально змінює практику оподаткування.

Непорозуміння викликає використання цих сполучників у п. 1 ст. 81 ЦК України «Види юридичних осіб»: «1. Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб **та (або)** майна». У цьому тексті неспіввідносні поняття вводяться у слабкорозділове відношення завдяки сполучнику **та (або)**, що не сприяє встановленню істинності, бо суперечить здоровому глузду. Значення слабкої диз'юнкції є таким, що складне судження стає хибним тільки в одному випадку – хибності обох простих суджень у складі даного складного судження. Це означає, що в статті вважається юридичною особою об'єднання людей, або об'єднання майна (без людей?), або об'єднання людей і майна (що неможливо). Тому зазначену статтю сформульовано з логічної точки зору сумнівно.

Логічні проблеми законодавства пов'язані також з коректністю *співвідношення понять*. У КК України існує неузгодженість обсягів родового поняття «вбивство» з видами вбивства. Наприклад, у ст. 115 «Умисне вбивство» визначається: «1. Вбивство, **тобто** умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, – карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років». У цьому висловлюванні через слово «тобто» неправомірно з логічної точки зору ототожнюються поняття «вбивство за необережністю» як видове з родовим поняттям «вбивство».

Деякі статті формулюються таким чином, що при зіставленні статей створюється внутрішня *суперечність у визначенні* понять. Так, «шахрайство» визначається як «**злочин проти власності**», а в ст. 222 КК України «Шахрайство з фінансовими ресурсами» говориться: «Надання громадянином-підприємцем або засновником чи власником суб'єкта господарської діяльності, а також службовою особою суб'єкта господарської діяльності завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків **у разі відсутності ознак злочину проти власності** – карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років». По суті, у цій статті шахрайство взагалі постає за межами класу злочинів.

У багатьох логічно сумнівних випадках фахівці посилаються на здоровий глузд, на те, як зазвичай у повсякденній мові вживається термін. І в цьому є свій сенс. Така метода заохочувалась ще Блаженним Августином, коли йшлося про переклад Біблії. Термінологічні проблеми також розв'язуються шляхом узгодження значення. Але практика правозастосування свідчить про те, що при посиланні на здоровий глузд часто підмінюються поняття, тобто порушується закон тотожності. До цього ж може привести й узгодження щодо спільності значень (конвенції), що по суті рівнозначно прийняттю рішення «по поняттям». У цьому сенсі логіка може дати теоретичне пояснення, в якому з'ясовується відмінність між теоретичними вимогами й особливостями практичного, але все ж таки коректного мислення.

Як **висновок** можна зазначити, що створення міждисциплінарної теоретико-прикладної бази досліджень у галузі практичної логіки юриста (за всіма напрямками юридичної діяльності) в аспекті експертної аналітики, розроблення форм впровадження результатів експертного оцінювання та їх практична реалізація мають стати постійним завданням науковців-логіків як допоміжної аналітичної техніки. Ця робота може проводитися за різними напрямками: розроблення методик логіко-правової експертизи як допоміжної технології в законотворчій діяльності, при юридичній кваліфікації у процесі правозастосуван-

ня, а також при аналізі результатів правозастосування; підготовка науково-методичних матеріалів, розроблення програм та методичних матеріалів спецкурсів або факультативів для юридичних спеціальностей із зазначеної тематики та ін. Логіко-правова експертиза також може стати практичним знаряддям у спільній праці логіків і юристів за умови прийняття і дії Закону «Про нормативно-правові акти», на чому налягає більшість українських учених-правників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Об истолковании / Аристотель // Соч. : в 4 т. / ред. В. Ф. Микеладзе. – М. : Мысль, 1978. – Т. 1. – С. 91–116.
2. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 69–697.
3. Бродский И. Н. Отрицательные высказывания / И. Н. Бродский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 104 с.
4. Тофтун М. Г. Логіка : підручник / М. Г. Тофтун. – 2-ге вид., переробл., допов. – К. : Вид. центр «Академія», 2006. – 400 с.
5. Семиотика: Семиотика языка и литературы : сборник : пер. с англ., фр. и исп. яз. / сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – 636 с.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
7. Про державний реєстр виборців : Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282.

ЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Юркевич Е. Н.

Исследованы логические основания проблемы юридической неопределенности. Проанализированы фрагменты действующего законодательства Украины с точки зрения логических норм. Выявлены типичные логические затруднения в практике выражения.

Ключевые слова: юридическая неопределенность, нулевые понятия, противоречия в определении, подмена понятий, логико-правовая экспертиза.

LOGICAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL VAGUE: SETTING THE PROBLEM

Yurkevych O. M.

In article are researched logical foundations of problem of the legal vague. The parts of acting legislation of the Ukraine are analyzed of point of view logical norms. Found out typical logical complications in practice of the expression.

Key words: legal vague, zero notions, contradictions in definition, substitution of notion, logical-legal expertise.

